

ОСВІТА. ПЕДАГОГІКА

DOI 10.31499/2618-0715.1 (8).2022.262601
УДК 37.01:001.4]:930.2

ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНА СИСТЕМА ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сухомлинська Ольга, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, головний науковий співробітник відділу педагогічного джерелознавства та біографістики ДНПБ України імені В.О. Сухомлинського

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2033-285X>

E-mail: 2991946@gmail.com

У статті розглядається питання номінації і тлумачення терміносистеми педагогічної науки з часу звернення дослідників до цього питання, тобто починаючи з 1960-х рр. і донині. Автором здійснено наукознавчий підхід, в рамках якого аналізуються праці, присвячені як історичним, так і сучасним аспектам розгляду педагогічної термінології в контекстах педагогічної науки і мовознавства. Розкрито оцінку українськими дослідниками-лексикологами історії розвитку і сучасного стану вітчизняної педагогічної терміносистеми. Виявлено, що українські мовознавці в своїх лексикологічних розвідках приділяють достатню увагу питанням історії та сучасного стану педагогічної термінології, вживаній в педагогічній літературі, включаючи і характеристику довідкової літератури – педагогічних словників та енциклопедій.

Предметом аналізу автора стали праці дослідників-педагогів, які аналізують термінологію педагогічної науки, її позитивні й негативні аспекти в їх діахронному і синхронному вимірах. За відсутності у сучасному науковому дискурсі диференційованого підходу проведено співставний аналіз позицій радянських, російських і українських авторів, які і до сьогодні перебувають в єдиному вітчизняному дослідницькому полі.

Відзначено, що основним каналом збагачення понятійно-термінологічного апарату педагогічної науки є сучасна освітня практика, яке не проходить відповідної експертної оцінки з боку фахівців, а відразу ж поповнює педагогічну терміносистему. З'ясовано, що творча спадщина відомих вітчизняних педагогів, їхня оригінальна понятійно-термінологічна лексика знаходиться поза науковими зацікавленнями сучасних українських дослідників. Натомість спостерігається активне створення неологізмів, переважно англомовних, нових двослівних чи багатослівних термінів, особливо часто при описі нових форм і методів навчання і виховання, а також в кваліфікаційних роботах. Здійснено загальний висновок про необхідність посилення уваги до досліджень з історії та сучасного стану педагогічної терміносистеми як важливого складника розвитку педагогіки. Наявність української загальнопедагогічної довідкової літератури – словників та енциклопедій, – їхнє термінологічне наповнення також потребує окремого аналізу, адже розвиток вітчизняної педагогічної науки надає достатньо матеріалу для створення унормованої й систематизованої її терміносистеми.

Ключові слова: поняття, термін, педагогіка, аналіз, історія педагогіки, історіографія, лексикологія, лексикографія.

**CONCEPTUAL AND TERMINOLOGICAL SYSTEM OF PEDAGOGICAL SCIENCE
AS A SUBJECT SCIENTIFIC RESEARCH**

Sukhomlynska Olga, doctor of pedagogical sciences, professor, Full members of the NAES of Ukraine, chief researcher of Sukhomlynskyi Studies Sector of the Pedagogical Source Studies and Biographistics Department of V.O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2033-285X>

E-mail: 2991946@gmail.com

The article considers the issue of nomination and interpretation of the terminological system of pedagogical science from the time of researchers' address to this issue, ie from the 1960s to the present. The author has implemented a scientific approach, which analyzes works on both historical and contemporary aspects of pedagogical terminology in the context of pedagogical science and linguistics. The assessment of the history of development and the current state of the domestic pedagogical terminology by Ukrainian researchers-lexicologists is revealed. It was found that Ukrainian linguists in their lexicological research pay sufficient attention to the history and current state of pedagogical terminology used in pedagogical literature, including the characteristics of reference literature – pedagogical dictionaries and encyclopedias.

The subject of the author's analysis were the works of researchers-educators who analyze the terminology of pedagogical science, its positive and negative aspects in their diachronic and synchronous dimensions. In the absence of a differentiated approach in modern scientific discourse, a comparative analysis of the positions of Soviet, Russian and Ukrainian authors, who are still in a single domestic research field. It is noted that the main channel of enrichment of the conceptual and terminological apparatus of pedagogical science is modern educational practice, which does not pass the relevant expert assessment by specialists, but immediately replenishes the pedagogical terminology.

It was found that the creative heritage of famous domestic teachers, their original conceptual and terminological vocabulary is beyond the scientific interests of modern Ukrainian researchers. Instead, there is an active creation of neologisms, mostly in English, new two-word or multi-word terms, especially when describing new forms and methods of teaching and education, as well as in qualifying works. The general conclusion about the need to pay more attention to research on the history and current state of the pedagogical terminology as an important component of pedagogical development. The availability of Ukrainian general pedagogical reference literature – dictionaries and encyclopedias – their terminological content also requires a separate analysis, as the development of domestic pedagogical science provides enough material to create a standardized and systematized terminology.

Keywords: *concept, term, pedagogy, analysis, history of pedagogy, historiography, lexicology, lexicography.*

Постановка проблеми. Розвиненість і довершеність будь-якої науки визначається, серед іншого, наявністю власної категоріальної та понятійно-термінологічної системи. Це в повній мірі стосується педагогічної науки та історії педагогіки як її складової, яка починаючи з часу виділення в окрему галузь (кінець XVII ст.) виробила й закріпила досить розгалужену терміносистему і нині демонструє потужну тенденцію до свого розвитку. Розкриття чинників, що викликають її розвиток, визначення напрямів руху і тенденцій можна зрозуміти через ознайомлення з відповідними джерелами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До питань формування, розвитку і функціонування педагогічних понять і термінів долучилася не така велика кількість дослідників, і це переважно філологи-лексикологи. І серед них

українська авторка І. Дулепа, яка у своїй статті «Основні напрями дослідження педагогічної термінології» (2018) проаналізувала переважно джерела, опубліковані в 1980 – 1990-х роках різними авторами, що розкривають засади формування основних понять педагогічної термінології. І хоча стаття опублікована в 2018 році, але аналізовані авторкою статті стосуються переважно російського/радянського або ж пострадянського дослідницького поля [1].

До праць, присвячених розкриттю історії формування педагогічної термінології відносимо статтю російської авторки О. Кошкіної «Понятійно-термінологічний апарат педагогіки як предмет історико-педагогічного дослідження» (2012), в якій розглядається питання про джерела створення педагогічних понять, виділено загальні напрями розроблення терміносистеми в педагогіці, підкреслено, що педагогічний термін належить до двох наук одночасно – логіко-понятійної системи педагогіки та мовної лексичної системі. Але ця цікава розвідка опублікована в російському виданні, спирається виключно на російські джерела радянського періоду й не аналізує сучасні джерела як російські, так тим більше й українські, присвячені термінотворенню [2].

Ряд інших праць, що зверталися до цієї проблеми, виступили і джерелознавчими, і джерельними матеріалами, які ми розглянемо у нашому тексті. До них належать статті В. Авраменко (2017), Н. Іваницької (2017), І. Кічевої (2004), М. Сокол (2018), О. Степанової (2020) та інш.

Метою написання цієї розвідки є розкриття сучасного стану досліджень з педагогічної термінології через наукознавчий і історичний підхід до аналізу комплексу джерел, показ спорідненості російської й української педагогічних терміносистем і намір встановлення власне українського виміру цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу. Ознайомлення з історіографією питання про становлення і розвиток понятійно-термінологічної системи педагогічної науки в її історичному розвитку, його аналіз показав, що до цього питання зверталися не лише представники педагогічної науки, а й фахівці інших галузей, і серед них мовознавці, лексикологи. Їхні дослідження і стануть об'єктом нашого аналізу.

Спочатку звернемося до розгляду праць радянського періоду, а також сучасного російського дослідницького поля. Вважаємо це необхідною складовою, оскільки за весь період незалежності і донині вітчизняна педагогічна наука чітко не відокремлює власне українську складову термінології від радянської або ж російської. Ще один аргумент полягає в тому, що близькість двох мов – російської, включаючи і російську радянську, і української сприяла тому, що впродовж багатьох десятиліть вони розвивалися як єдине термінологічне поле педагогічної науки. Його потрібно проаналізувати, якщо маємо намір систематизувати й упорядкувати власну педагогічну терміносистему.

Перш за все зазначимо, що і мовознавці, і педагоги майже одночасно звернулися до цієї теми. У радянські часи розпочав цей процес І. Кантор у книзі «Педагогічна лексикографія і лексикологія» (1968), де ретельно проаналізував довідкові педагогічні видання – словники та енциклопедії, що були опубліковані в різні роки в ряді європейських країн та США, і розцінив їх як найкраще джерело наукової інформації про методологічні принципи і фактичний лексичний зміст педагогічної науки [3]. У наступній своїй праці «Понятійно-термінологічна система педагогіки. Логіко-методологічні проблеми (1980)», автор розглянув стан існуючої на той час радянської і зарубіжної понятійної системи педагогіки

проаналізувавши праці провідних науковців та словниково-енциклопедичну літературу, а затим висунув і обґрунтував принципи побудови понятійної системи на основі аспектної чистоти та предметної визначеності, стійкості, диференціації та інтеграції. Педагогічна термінологія, на думку І. Кантора, є сукупністю лексичних засобів, що обслуговують теорію і практику науки, до них відносяться: висловлювання, судження, явище, визначення, поняття, термін, категорія. [4].

Першовідкривачем цього напрямку досліджень серед педагогів виступає Борис Комаровський (1889 – 1965), професор Азербайджанського педагогічного інституту імені Ахундова, який вперше в радянській педагогіці звернувся до аналізу педагогічної термінології і передусім до історії розвитку відповідної російськомовної термінології, розпочавши свій аналіз від витоків, тобто Київської Русі і до часу написання своєї праці – 60-х років ХХ ст. Вчений багато років працював над цією проблемою і вона залишилася незавершеною, доопрацював її В. Макаєв (1924-2012), доктор педагогічних наук з П'ятигорського лінгвістичного університету. Книга «Російська педагогічна термінологія», що вийшла у 1969 році, складається з 10 розділів, кожен з яких присвячений певному періодові історичного розвитку, відповідно до марксистсько-радянської загальноісторичної періодизації. Праця дуже політизована і заідеологізована, але її зміст і нині суттєво збагачує світогляд сучасного науковця, наші уявлення про становлення і розвиток педагогічної термосистеми [5].

Б. Комаровський визначив поняття «педагогічна термінологія» як система лексичних засобів і найменувань, застосовуваних для опису теорії і практики виховання, навчання і освіти. У вузькому сенсі вона включає в себе всю сукупність термінів, що фіксують найважливіші поняття педагогічної науки [5, с.5]. Він здійснив лінгвістичну класифікацію педагогічних термінів, поділивши їх на стабільні (*виховання, навчання, освіта, дидактика, методика, урок, учитель, підручник тощо*), умовні (індивідуальні, тобто застосовані в працях відомого автора/педагога: образні вислови: порівняння, гіперболи, метафори, афоризми); педагогізовані, що утворюються на допомогу прикметників (*педагогічна практика, педагогічна техніка, виховний ефект*); корелятивні, тобто співвідносні (*аналіз і синтез, індукція і дедукція, індивідуальне і колективне, вроджене і набуте*); синонімічні (*діти, школярі, учні; навчальний предмет, навчальна дисципліна*); полісемічні (*виховання, метод, досвід*) [5, с. 18–25].

Педагог здійснив також предметно-тематичну класифікацію педагогічних термінів, поділивши їх на загальноновизнані складові педагогічної науки: *загальнопедагогічні терміни, терміни теорії виховання, загальної освіти і навчання, організації освіти й управління, історії педагогіки*; розглянув зв'язок педагогічної термінології з терміносистемами інших наук – філософією, психологією, лінгвістичними і природничими науками. Його праця насичена великою кількістю прикладів – термінів, які розкривають специфіку часу, епохи.

Історичний підхід (більша частина викладу його книги) забезпечив Б. Комаровському широкий персоніфікований підхід до процесу збагачення термосистеми педагогіки через розгляд спадщини цілої плеяди педагогів, мислителів, просвітників, які збагачували впродовж століть педагогічну науку новою лексикою. І серед них К. Ушинський (*виховуюче навчання, розвивальне навчання, антропологічна педагогіка, систематизація знань тощо*) [5, с. 167–176], П. Каптерев (*дидактичний матеріалізм, живий опис, морально-естетичний*

елемент освітнього процесу [5, с. 163–166]; Л. Толстой (*природні відносини, примусове виховання*) [5, с. 182] та ін.

Викликає особливий інтерес розгляд Б. Комаровським «архаїзмів» і «неологізмів», які не мають закріпленого місця в науці й інколи «виринають» у новому контексті, постають як новотвори (*природовідповідність, олюднення, округ*). Особливо багаті на новотвори радянські часи – від 1921 року і до сьогодні, які заповнили педагогічну термінологію, і ми і донині послуговуємося ними. Вони дуже повільно набувають негативних конотацій і вживання як негативних оцінних категорій. На превеликий жаль, у працях з історії педагогіки, коли радянська лексика активно використовується, майже не зустрічаємо негативні оцінки, аналіз або навіть тлумачення вживаної термінології.

Радянська педагогічна термінологія також представлена в цій праці, починаючи з розділу «Марксистсько-ленінська педагогічна термінологія» [5, с. 211–308]. І саме знайомлячись з нею розуміємо «ступінь і види такого наскрізного входження радянської мови в російську мову, просякнення її радянськістю», що наочно свідчить про «безпрецедентний в своїх соціальних наслідках і масштабах експеримент, в цьому випадку над мовою», про що «варто об'єктивно уявляти і усвідомлювати» [6, с. 24].

Прослідковуючи за становлення педагогічних термінологічних «советизмів», відзначимо, відштовхуючись від книги Б. Комаровського, різьчу відмінність термінів від попередньої доби – вони насичені штучно надуманими, політизованими й ідеологізованими словами і виразами, на кшталт: *атеїстичне виховання, комуністичне виховання, політехнічна освіта, суспільно-корисна праця, змагання, комуністична мораль, класове виховання*.

На прикладі цієї праці маємо чітке уявлення про те, що хоча і вважається, що термін є нейтральною одиницею, але від зміни соціально-політичної картини, від контексту, кардинально змінюється і педагогічна лексика – від дійсно нейтральної до агресивно-пропагандистської, в цілому політизованої термінології, особливо в галузі виховання.

Появи праць І. Кантора і Б. Комаровського не викликали дискусії навколо цієї тематики. Спостерігаємо довготривке затишшя щодо педагогічних досліджень термінології аж до 1994 р., коли російською дослідницею І. Кічевою була захищена докторська дисертація «Формування понятійно-термінологічної системи педагогіки в 90-і роки ХХ століття» (П'ятигорськ, 2004). У ній авторка детально розглянула як основні педагогічні терміни *освіта, навчання, виховання*, що є одночасно і поняттями, і категоріями, показала, як вони наповнюються новим змістом в залежності від актуальних педагогічних завдань, вимог і потреб, що виникають, а затим артикулюються учасниками педагогічних процесів. Вона справедливо зазначає, що, починаючи з 1990-х років, до категорії «*виховання*» ввійшли поняття *духовності, моральності, гуманізму, індивідуалізації, виховання в дусі миру* і т. ін. [7, с. 27–29]. Це в повній мірі стосується і поняття «*освіта*», яке в роки написання цього дослідження не було таким широким, але нині набирає всеохопної ваги, як зазначає в «Енциклопедії освіти» С. Гончаренко [8, с. 614–616]. Це ж стосується і таких понять як *дидактика, навчання, розвиток* і т. ін.

Авторка особливо відзначає, що характерною особливістю 1990-х років є змістове розширення сталих педагогічних понять, а також інтенсивне збагачення педагогічної термінології лексикою суміжних наук – психології, соціології,

філософії, культурології такими термінами як *профілактика, соціалізація, суб'єкти, агенти, терапія, індивід, «Я-концепція», задатки* та ін.

Виокремлено, що особливо помітний вплив на понятійно-категоріальну систему педагогічної науки, її терміносистему справляє зарубіжна, великою мірою англійська лексика. Вона привнесла в понятійно-термінологічний апарат педагогіки такі терміни як *кейс-стаді, компетентність, менеджмент, моніторинг, медіаосвіта, атрпедагогіка* і багато інших, які нині просто заповнили педагогічну лексику. Ці процеси мало контрольовані і не стають предметом наукового аналізу. Така відкритість, з одного боку, сприяє збагаченню і розширенню педагогічної лексичної системи, а з іншого призводить «до зниження рівня змістової коректності термінів, експансії термінів – іномовних запозичень», до того ж «збільшення нових термінів не завжди виступає ознакою збагачення педагогічного знання, розширює понятійно-термінологічну систему педагогіки, які часто не мають педагогічного змісту» або ж дублюють вже наявні в науці поняття і відповідні терміни [7, с. 31–32].

В цілому відзначаючи як позитивний факт розширення і збагачення педагогічної термінологіки, І. Кічева все закликає до більш наукового і виваженого залучення нових термінів, які часто не мають під собою педагогічних понять або ж взагалі педагогічного змісту.

Подібні, але більш критичні висловлювання знаходимо у російського фахівця з аналізу понятійно-термінологічної системи педагогічної науки Валентина Михайловича Полонського, який впродовж останніх 20 років працює над цією проблематикою. Ще в 1999 році він писав: «Педагогічній науці справедливо дорікають у довільному тлумаченні її предмета, власних законів, категорій, основних понять, у наявності багатозначності, синонімічності, інших недоліків термінів (суперечності або невідповідності терміна поняттю), відсутності терміна при явній реальності поняття, невиправданій перевантаженості іномовними елементами» [9].

Подібні міркування він висловив і в 2017 році. Відзначаючи позитивні тенденції, пов'язані з практикою, які полягають у збагаченні словника педагогіки термінологією, пов'язаною з системою Інтернет, а також переведення в архаїзми словника радянської педагогіки, він разом з тим відзначає і негативні моменти – існування багатьох педагогік (*«педагогіка самовизначення», «педагогіка модальності», «педагогіка середовища»* тощо), коли «автори приписують термін педагогіка напрямам, течіям, ідеям, концепціям, дисциплінам – тому, що категоріально логічним видом педагогіки не являється» [10, с. 55]. Він також підкреслює засилля іноземних термінів, коли новий термін виступає просто еквівалентом існуючого (*інновація, технологія, компетентність, портфоліо*), зазначає, що «нормативні документи в галузі освіти не проходять понятійно-термінологічну експертизу на предмет відповідності системи понять і адекватних їм термінів, що використовуються у цих документах» [10, с.56].

Російські автори досліджують не лише сучасний стан педагогічної термінологіки, а й розглядають внесок не лише історичних постатей, а й близьких по часу окремих особистостей у творення педагогічної лексики. Цікавою для нас є робота К. Кадзакової «Ідеї гуманістичної педагогіки в термінології В.О. Сухомлинського, Б.Т. Ліхачова і Ш.О. Амонашвілі» (2005), більша частина якої присвячена саме В. Сухомлинському, гуманістичні погляди якого відображені у

застосовуваній ним системі власних понять (*олюднення знань, одухотворення особистості, духовний світ дитини, педагогіка серця* тощо), а також широке наповнення понять виховання, навчання новим, розширеним змістом [11, с. 7–8].

Ось таким є стан досліджень цього напрямку. Як бачимо, доробок російських науковців щодо процесів формування термінологічної системи, сутності понять та відповідних їм термінів досить вагомий – від дисертантів до відомих фахівців, які спеціалізуються саме на цій проблематиці, починаючи з Б. Комаровського і до В. Полонського включно.

Тепер звернемося до терміносистеми власне української педагогічної науки, оскільки з 1991 року українська педагогічна й історико-педагогічна наука почала позиціонувати себе як самостійна, оригінальна, що має свій власний предмет вивчення, і, відповідно, свою термінолексику. Тож на часі проаналізувати ступінь її самостійності, її зусиль зі створення власної наукової мови і наявності власної категоріальної та понятійно-термінологічної системи або хоча б усвідомлення необхідності її створення.

Першими в роки незалежності, коли українська лексикологія та лексикографія почала набувати все більшого значення, мовознавці та філологи починають звертати все більше уваги до тлумачення педагогічної термінології, особливо в її історичному аспекті. Так, філологиня М. Разумейко в своєму дисертаційному дослідженні на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук «Педагогічна лексика української мови» (1995) дослідила історичні корені української лексики, починаючи із давньоруської і закінчуючи сьогоденням. Ще в 1995 році вона стверджувала: «Запозичення і калькування відповідних найменувань в національній мові для запозичених понять зумовлюють появу в термінологічній системі педагогічної лексики різних назв одного й того ж поняття, причому національні й інтернаціональні терміни не завжди є взаємозамінюваними. У зв'язку з відродженням української державності в педагогічну лексику повертаються багато забутих слів (застарілих, рідковживаних чи обмежено вживаних)» і наводить приклади, які нині є загальноновживаними (*гімназія, лектура, мапа, ментальність, негація, студії*) [12, с. 22].

Історією розвитку педагогічної лексики науковці-лексикологи продовжують цікавитися і в подальші роки, як от філологиня О. Зелінська, також на рівні кандидатської дисертації, розглянула тему «Педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст.» (2003), в якій проаналізувала писемні пам'ятки, назви закладів освіти, назви осіб за видом діяльності та лексику, пов'язану з педагогічним процесом [13].

Інтерес до педагогічної термінолексики з боку українських мовників не вичерпується історичними екскурсами. До аналізу сучасної термінології, її проблем і шляхів долучився Ю. Гончарук («Педагогічна терміносистема: проблеми і шляхи їх розв'язання» (2009), який розглядає «педагогічну терміносистему як віддзеркалення суспільних тенденцій» і «оскільки багато педагогічних явищ і закономірностей мають міжпредметний характер, педагогічну терміносистему слід розглядати як сукупність понять педагогіки та суміжних галузей науки, зокрема таких, як психологія, філософія, фізіологія, медицина, інформатика, соціологія, політологія тощо. При тому в термінах, які належать до інших галузей науки, слід виділяти тільки педагогічний зміст» [14, с. 66]. Розглядаючи загальноновживані терміни – *виховання, освіта, навчання*, автор здійснює

порівняльний лексичний аналіз педагогічної довідково-енциклопедичної та підручкової літератури і наголошує на її невпорядкованості, багатозначності, суперечливості: «сучасна терміносистема не містить єдиних оцінок і визначень педагогічних явищ та процесів, концепцій та теорій освітніх та виховних систем. Зокрема, сучасні науковці і досі не дійшли згоди навіть з приводу тлумачення таких корінних засадничих педагогічних термінів як *освіта, навчання, виховання, розвиток*» [14, с. 71].

Викликає особливий інтерес стаття Н. Іваницької «Поняття – слово – термін (на матеріалі педагогічних термінів)» (2017) написана на основі підбору матеріалу з педагогічних монографій, авторефератів, наукових статей (авторкою було проглянуто 380 зразків). Авторка стверджує, що «термін номінує поняття» і «саме «понятійність» спричиняє утворення того чи іншого терміна, його утвердження в терміносистемі, тимчасове (підкреслюємо, тимчасове – *Н. Л.*) функціонування, поступове нівелювання та зникнення як такого, що починає не задовольняти номінування зміненого в процесі пізнання поняття» [15, с. 28–29]. Вона підкреслює, що характерною особливістю нашого часу є поява і тлумачення (або ж його відсутність), разом з великою кількістю однослівних (*самоосвіта, самореалізація, саморозвиток, самоідентифікація, толерантність, гуманізм*) і двослівних (*розвивальне навчання, творче мислення, дистанційне навчання*) термінів, багатослівних термінів, в які входять більше двох повнозначних слів разом з прикметниками, які починають відігравати все більшу роль у педагогічній терміносистемі (*європейський простір вищої освіти, методичні засади професійного навчання*) [15, с. 30]. Авторка наводить також приклади багатослівних структур, які «претендують» на термінологічний статус, наприклад «*динаміка світових тенденцій розвитку освіти*», «*концептуально новий підхід до історії педагогіки*», але лише констатує цей факт, залишаючи, вірогідно, їх аналіз фахівцям – педагогам.

З позицій сучасної української лінгвістичної науки описує педагогічну термосистему Н. Овчаренко (2019), на думку якої «педагогічний термін є результатом процесу пізнання понять, предметів і явищ об'єктивної дійсності, пов'язаних із науковим і навчально-виховним процесом (когнітивна функція), а також входить у систему галузевої термінології, точно та лаконічно фіксуючи певний фаховий зміст (номінативна та сигніфікативна функції). Педагогічні терміни відображають поняття, що перебувають у взаємозв'язках і відповідають науковій концепції галузі. Значення терміна складається з компонентів (сем), які визначаються при зіставленні. Окреслення семантики терміна передбачає визначення диференційних ознак. Вони вирізняють термін з-поміж інших подібних лексичних одиниць або його власних інших значень» [16, с. 65].

Таких же думок дотримується і О. Степанова у своїй статті «Динаміка педагогічної термінології в сучасному освітньому процесі: структурно-семантичний аспект» (2020). Вважаючи природним, що термінологічна система є відкритою, авторка прослідковує появу запозичень з різних мов – грецької, латини, французької, які вже укорінені: (*компіляція* (лат.), *менталітет* (фр.) *деєтизація* (лат.) та інші), а також суттєве збільшення і урізноманітнення двочленних, і багаточленних (трьох – чотирьох компонентних) сполучень (*індивідуально психологічні відмінності, діти з особливими потребами* тощо). Вона акцентує свою увагу на прямих запозиченнях, в основному з англійської мови, які

набувають панівного стану в педагогічній термінології (*стейкхолдер, буллінг, супервізор, блогінг* та інші). Підкреслюючи активізацію розбудови наукової педагогічної термінології як позитивний процес, авторка однак відзначає, що у «сучасній педагогічній науці немає стрункої концепції педагогічного термінознавства. Зниження культури терміновживання вказує на необхідність розробки нових наукових понять» [17, с. 307].

Відтак, як свідчать наведені джерела, українські мовознавці приділяють достатню увагу педагогічній термінологіці, аналізують під цим кутом зору довідкову та підручникову педагогічну літературу, заглиблюються в історичний матеріал, вивчають і аналізують сучасні наукові джерела. З позицій своєї науки вони прослідковують тенденцію до розширення термінів, появу двослівних і багатослівних визначень. На жаль, українські педагоги мало звертаються до цих праць, які мають для них дуже велике значення, суттєво підвищують науковість їхніх досліджень.

Але терміни не існують окремо, а пов'язані не лише з лінгвістичними, лексичними правилами, а й перш за все відносяться до педагогічної науки, яка в свою чергу узалежнена від соціальних, культурних, політичних процесів, що відбуваються у світі і в Україні зокрема. І якщо лексикологи витлумачують наявний або минулий стан справ у педагогічній термінологіці, то педагоги великою мірою творять цю систему.

Ознайомлення з історіографією питання про термінологічну систему педагогіки показало достатню його розробленість, але лише в тій його частині, що стосується радянського періоду й почасти пострадянського часу.

Інтерес до питань історії формування власної понятійно-термінологічної системи українські дослідники виявили досить пізно. Однією з перших до них звернулася Л. Атлантова у 1981 р., її дисертаційне дослідження було присвячене становленню і розвитку основних понять радянської педагогіки в період 1917 – 1931 років, закріплених в категоріях «*виховання*», «*освіта*», «*навчання*». Але цю працю досить опосередковано можна віднести до аналізу української терміносистеми, хіба що її авторка частково покликала на українських авторів [18].

Першою працею, присвяченою саме українській педагогічній терміносистемі, а конкретно – шкільній, вважаємо кандидатську дисертацію В. Авраменко «Розвиток навчальної термінологічної лексики у процесі розбудови української системи освіти (кінець XIX – початок 1930-х рр. XX століття» (2003), де головна увага зосереджена на процесі розбудови української системи освіти у 1920-х – на початку 1930-х років [19]. В дослідженні розкриті зусилля передовсім науковців Всеукраїнської академії наук, усіх освітян, їхня активна праця над створенням української наукової мови, а відкриття і діяльність освітніх закладів інтенсифікувало і пришвидшило формування української шкільної термінологіки, що відбувалося «*шляхом відбору найбільш вдалих, зручних для шкільного користування термінів, творенням нових з використанням словотвірних можливостей народної мови, використанням іншомовних назв відповідно до чинних на той час орфографічних, фонетичних, морфологічних форм (синтакса, плин, рідкість, теча, хемія, кістяк, аудиторія, арифметика тощо)*. Однак цей поступ був насильницьки, репресивно припинений: у 1933 році «*Український правопис*» (1928), на основі якого вибудовувалася питома

українська термінологія, був визнаний «націоналістичним», а більшість його упорядників заарештовано і знищено.

Наступне історико-педагогічне дослідження з термінологіки було здійснено М. Сокол, яка в 2018 році захистила дисертацію «Система педагогічних понять в історії розвитку педагогічної науки (XIX–XX ст.)» на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук. У ньому на широкому історико-педагогічному тлі і переважно у порівнянні з зарубіжною (німецькою, англійською і французькою) термінологією проаналізовані основні педагогічні поняття «виховання», «освіта», «навчання», а також витлумачені авторкою як педагогічні: «людина», «індивід», «особистість». При цьому аналізовані джерела не співвідносяться з освітніми та виховними процесами, що відбувалися в той чи інший період, не розкрито їх належність до певної освітньої чи виховної системи, які й викликають зміни в змістовому наповненні розглядуваних понять. Розглянуті як педагогічні поняття «людина», «індивід», «особистість» без відповідних педагогічних означень – прикметникових чи іменникових, тобто без контекстуальності, навряд чи можуть розцінюватися як педагогічні. В дослідженні аналізується переважно російські / радянські джерела, не проведена їх диференціація, не здійснено критичного аналізу наповнення аналізованих понять, а власне питома українському понятійному виміру приділено досить мало місця [20].

Незважаючи на те, що педагогічних праць / статей, спеціально присвячених українській термінології, замало, практично в кожному історико-педагогічному дослідженні, де присутній історичний аналіз процесів, що відбуваються в українській освіті та науці, автори надають пояснення застосовуваній термінології, а також намагаються вживати й тлумачити терміни, що відображають зміну понять або ж зміни у розвитку науки, освіти і виховання, які з'явилися після 1991 р. Це праці та статті О. Вишневського (*едакація, вартості, характерологія, християнське виховання*; 1996, 2003, 2010), О. Сухомлинської (*етнопедагогіка, народна педагогіка, українська педагогіка, національне виховання, радянська педагогіка, пострадянська педагогіка*; 2003, 2007, 2014), М. Галіва (*категорія «вітчизняна педагогіка»*; 2013) та ін.

Цей перелік був би не повним, коли б ми обійшли увагою довідково-енциклопедичну педагогічну літературу, створену після 1991 року. Це перший найбільш відомий «Український педагогічний словник» (1997, 2-вид. 2011), підготовлений академіком НАПН України С. Гончаренком і виданий в рамках Програми «Трансформація гуманітарної освіти в Україні». У словнику близько 3000 статей, які відображають загальний поступ розвитку педагогічного знання [21]. «За словами автора, – писав академік М. Ярмаченко – він мав на меті започаткувати систематичну наукову працю над українською педагогічною термінологією, над її збагаченням, приведенням у відповідність з термінологією, прийнятою в розвинутих країнах світу» [22, с. 6].

У 2001 р. Національною академією педагогічних наук України був виданий «Педагогічний словник» за загальною редакцією академіка НАПН України М. Д. Ярмаченка. Він складається з 2513 статей, авторами яких стали 76 українських науковців, але найбільшу кількість статей підготував сам Микола Дмитрович – 1478. Він значно ширший від словника Гончаренка і спрямований «на український досвід та традиції виховання» [22, с. 7], включає українську і

зарубіжну (історико-педагогічну) персоналістику, а також, крім загальнопедагогічних термінів, досить широко представляє дефектологічну термінологію.

Наступним лексикографічним виданням стала «Енциклопедія освіти», підготовлена у 2008 році під загальною редакцією її президента В.Г. Кременя. В її створенні взяли участь фахівці НАПНУ та педагоги з усієї України. Вона складається з 1168 статей, налічує 1037 сторінок, охоплює дуже широке коло питань і позиціонує себе як «перша у вітчизняній літературі довідниково-аналітична праця», в якій відображено «понятійно-термінологічний апарат сучасної освіти», що дає «можливість трактування проблем, понять, явищ з різних позицій» [23, с. 2, 4–5]. Наразі вийшло 2-го видання цієї Енциклопедії, частина статей з яких осучаснена і педагогічна спільнота отримує більш чітку і виразну картину унормованого підходу до української педагогічної термінології.

Досить поширеним явищем є і створення словників з певних напрямів педагогічної науки або ж для певних категорій користувачів. До них належать: «Педагогічний словник для молодих батьків» (2002), «Соціально-педагогічний словник» (2004), «Словник-довідник з професійної педагогіки» (2006) та інші. Але вся ця довідкова література ще не стала предметом вивчення педагогічних дослідників.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Здійснений аналіз засвідчив, що українські автори, які досліджують педагогічні аспекти української терміносистеми, не проводили чіткого розмежування між російськими авторами, російською / радянською термінологією і українськими, а така диференціація привнесла б у зміст розглянутих понять національну компоненту. Разом з тим науковці почали більш активно звертати увагу на понятійно-термінологічний апарат, що використовується як у педагогічних, так і у історико-педагогічних дослідженнях. Це пов'язано з відкритістю перш за все освіти, а відтак і педагогічної науки до пропозицій і викликів, що стоять перед освітою і наукою, все більшою інтегрованістю в світовий освітній простір.

Аналіз також показав, що за наявності спільного педагогічного дослідницького поля, а також спільну, яка тягнеться з радянських часів, термінологію, російські автори її глибоко вивчають і аналізують. Що ж до українських авторів, то ці дослідження проводять лексикологи, мовники, а власне педагоги або ж звертають мало уваги на ці питання, або диференціюють російську/радянську термінологію і українську, при цьому розцінюючи свої розвідки як аналіз власне українського, вітчизняного дослідницького поля.

Наявність української загальнопедагогічної довідкової літератури – словників та енциклопедії, – їхнє термінологічне наповнення ще не стали предметом аналізу істориків педагогіки, хоча надають для цього достатньо матеріалу.

Тому на часі історіографічні та аналітичні праці, присвячені сучасному стану з термінологією та складання відповідної довідкової літератури, яка б сприяла упорядкуванню і систематизації термінів, виділила власне українські, або ж надала відповідного змісту загальнонавчаним традиційним термінам, відображаючи їхнє розширення понять і значень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дулепа І. Б. Основні напрями досліджень педагогічної терміносистеми. *Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Філолог. науки*. 2018. Вип. 46. С. 92–96.
2. Кошкина Е. А. Понятійно-терминологический аппарат педагогики как предмет историко-педагогического исследования. *Образование и наука*. 2012. № 5. С. 83–95.
3. Кантор И. М. Педагогическая лексикография и лексикология. Москва : Просвещение, 1968. 200 с.
4. Кантор И. М. Понятійно-терминологическая система педагогики. Логико-методологические проблемы. Москва : Педагогика, 1980. 158 с.
5. Комаровский Б. Б. Русская педагогическая терминология. Москва : Просвещение, 1969. 311 с.
6. Червинский П. Негативно-оценочные лексемы языка советской действительности. Обозначение лиц. Томск : КИТ, 2011. 241 с.
7. Кичева И. В. Обогащение педагогической терминологии в 90-е годы XX века : автореф. дис ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Пятигорск, 2004. 38 с.
8. Гончаренко С. У. Освіта. *Енциклопедія освіти*. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 614–616.
9. Полонский В. М. Понятійно-терминологический аппарат педагогики. *Педагогика*. 1999. № 8. С.16–23.
10. Полонський В. М. Понятійно-терминологический аппарат педагогики и образования. *Научный результат. Педагогика и психология образования*. 2017. Т. 3, №2(12). С. 54–60.
11. Кадзакова К. В. Идеи гуманистической педагогики в терминологии В. А. Сухомлинского, Б. Т. Лихачева и Ш. А. Амонашвили : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. пед. наук : 13.00.01. Майкоп, 2005. 20 с.
12. Разумейко М. С. Педагогічна лексика української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1995. 25 с.
13. Зелінська О. Ю. Педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2003. 208 с.
14. Гончарук Ю. В. Педагогічна терміносистема: проблеми та шляхи їх розв'язання. *Наукові праці [Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили]. Сер. Педагогіка*. 2009. Т. 112, вип. 99. С. 65–77.
15. Іваницька Н. Л. Поняття – слово – термін (на матеріалі педагогічних термінів). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Філологія*. 2017. № 31, т. 3. С. 28–31.
16. Овчаренко Н. І. Функціональний простір педагогічного терміна (семантичний аспект). *Записки українського мовознавства*. 2019. Вип. 26(1). С. 61–68.
17. Степанова О. І. Динаміка педагогічної термінології в сучасному освітньому процесі: структурно-семантичний аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. Філологія*. 2020. Вип. 9(77). С. 307–310.
18. Атлантова Л. И. Становление и развитие основных понятий советской педагогики (1917-1931) : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. пед. наук : 13.00.01. Киев, 1981. 23 с.
19. Авраменко В. І. Розвиток навчальної термінологічної лексики у процесі розбудови української системи освіти (кінець XIX-початок 1930-х рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2003. 31 с.
20. Сокол М. О. Система педагогічних понять в історії розвитку педагогічної науки (XIX-XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2018. 40 с.
21. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
22. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Вид. 2-ге, допов. й виправ. Рівне : Волинські обереги, 2011. 552 с.
23. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. Київ : Педагогічна думка, 2001. 516 с.
24. Енциклопедія освіти / голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

REREFENCES

1. Dulepa, I. B. (2018). Osnovni napriamy doslidzhen pedahohichnoi terminosystemy. *Nauk. pratsi Kamianets-Pod. nats. Un-tutu im. I. Ohiiienka. Filoloh.nauky*. 46, 92–96 [in Ukrainian].
2. Koshkina, E. A. (2012). Ponyatiyno-terminologicheskii apparat pedagogiki kak predmet istoriko-pedagogicheskogo issledovaniya. *Obrazovaniye i nauka*. 5, 83–95 [in Russian].
3. Kantor, I. M. (1968). *Pedagogicheskaya leksikografiya i leksikologiya*. Moskva: Prosveshhenie [in Russian].

4. Kantor, I. M. (1980). *Ponyatijno-terminologicheskaya sistema pedagogiki. Logiko-metodologicheskie problemy*. Moskva: Pedagogika [in Russian].
5. Komarovskij, B. B. (1969). *Russkaya pedagogicheskaya terminologiya*. Moskva: Prosveshhenie [in Russian].
6. Chervinskij, P. (2011) *Negativno-ocenochnye leksemy yazyka sovetskoj dejstvitelnosti. Oboznachenie lic*. Tomsk: KIT [in Russian].
7. Kicheva, I. V. (2004). *Obogashhenie pedagogicheskoy terminologii v 90-e gody HH veka*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Pyatigorskij gosudarstvennyy lingvistichesky universitet, Pyatigorsk [in Russian].
8. Honcharenko, S. U. (2008). *Osvita*. V. Kremen (red.), *Entsyklopediia osvity* (s. 614–616). Kyiv, Yurinkom Inter [in Ukrainian].
9. Polonskij, V. M. (1999). Ponyatijno-terminologicheskij apparat pedagogiki. *Pedagogika*. 8, 16–23 [in Russian].
10. Polonskij, V. M. (2017). Ponyatijno-terminologicheskij apparat pedagogiki i obrazovaniya. Nauchnyj rezultat. *Pedagogika i psihologiya obrazovaniya*, 3 (2)12, 54–60 [in Russian].
11. Kadzakova, K. V. (2005). *Idei gumanisticheskoy pedagogiki v terminologii V.A. Suhomlinskogo, B.T. Lihacheva i S.H.A. Amonashvili*. (Avtoref. dis. na soisk. uch. step. kand. ped. nauk). Adyigeyskij gosudarstvennyy universitet, Maykop [in Russian].
12. Razumeiko, M. S. (1995). *Pedahohichna leksyka ukrainskoi movy*. (Extended abstract of candidate's thesis). Instytut ukrainskoi movy, Kyiv [in Ukrainian].
13. Zelinska, O. Yu. (2003). *Pedahohichna leksyka ukrainskoi movy XVI–XVIII st.* (Candidate's thesis). Instytut ukrainskoi movy, Kyiv [in Ukrainian].
14. Honcharuk, Yu. V. (2009). Pedahohichna terminosystema: problemy ta shliakhy yikh rozviazannia. *Nauk. praci Chornomorskoho derzh. un-tu im. Petra Mohyly. Seriia pedahohika*, 112 (99), 65–77 [in Ukrainian].
15. Ivanytska, N. L. (2017). Poniattia – slovo – termin (na materialy pedahohichnykh terminiv). *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser. Filolohiia*, 31 (3), 28–31 [in Ukrainian].
16. Ovcharenko, N. I. (2019). Funktsionalnyi prostir pedahohichnoho termina (semantychnyi aspekt). *Zapysky ukrainskoho movoznavstva*, 1, 26, 61–68 [in Ukrainian].
17. Stepanova, O. I. (2020). Dynamika pedahohichnoi terminolohii v suchasnomu osvitnomu protsesi: strukturno-semantychnyi aspekt. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Ser *Filolohiya*, 9(77), 307–310 [in Ukrainian].
18. Atlantova, L. I. (1981). *Stanovlenie i razvitie osnovnykh ponyatij sovetskoj pedagogiki (1917-1931)*. (Extended abstract of candidate's thesis). Kievskiy pedagogicheskij institut im. O. M. Gorkogo, Kiev [in Russian].
19. Avramenko, V. I. (2003). *Rozvytok navchalnoi terminolohichnoi leksyky u protsesi rozbudovy ukrainskoi systemy osvity (kinets XIX-pochatok 1930-kh rr. XX st.)*. (Extended abstract of candidate's thesis). Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova, Kyiv [in Ukrainian].
20. Sokol, M. O. (2018). *Systema pedahohichnykh poniat v istorii rozvytku pedahohichnoi nauky (XIX-XX st.)*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Drohobytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Ivana Franka, Drohobych [in Ukrainian].
21. Honcharenko, S. U. (1997). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
22. Honcharenko, S. U. (2011). *Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk* (vyd. 2). Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].
23. Yarmachenko, M. D. (Red.). (2001). *Pedahohichnyi slovnyk*. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
24. Kremen, V. H. (Red.). (2008). *Entsyklopediia osvity*. Kyiv : Yurinkom Inter [in Ukrainian].